

Influències i confluències. Alguns resultats de la relació entre els estats catalano-aragonesos i el regne sículo-napolità

per Víctor Ferro i Pomà

La llarga i complexa convivència de les terres patrimonials de la Corona d'Aragó amb els seus dominis italians i, en particular, amb el regne de Nàpols, la Sicília *citra Faro*, va donar lloc a un intercanvi d'influències institucionals on molt sovint costa de destriar allò que és manlleu directe o imitació del que són resultats paral·lels o convergents del desenvolupament d'uns plantejaments comuns als regnes de l'Europa occidental. Sota noms diferents, poden presentar-se institucions homòlogues, ja sigui que tinguin orígens històricament independents o bé que hagin estat objecte d'una importació més o menys integral. Com també és possible que sota denominacions seductorament idèntiques o similars s'amaguin realitats institucionals diverses, resultat d'evolucions divergents d'una mateixa entitat política o administrativa, o que aquella identitat sigui fruit d'una mera coincidència verbal. Pensem només en els significats que ha tingut, al llarg del temps i en diferents països, el mot «parlament», fins i tot sense sortir-nos del nostre àmbit històric. El risc d'identificacions errònies i la cautela que s'imposa per tal d'evitar de caure-hi augmenten quan, com en el nostre cas, els països les institucions dels quals hom intenta de comparar han cohabitat durant molts anys sota una mateixa sobirania, amb la consegüent unitat substancial d'una única cancelleria règia.

Amb aquest breu treball no es vol més que posar de relleu algunes manifestacions de les influències que, en l'aspecte institucional s'exerciren entre el regne meridional italià i els territoris hispànics de la Corona d'Aragó. Desitgem, d'una banda, fer veure fins a quin punt foren indistriablement íntimes les vinculacions entre el primer i els segons i, de l'altra, assenyalar l'interès que per a l'historiador del dret i de les institucions —i per al generalista— té l'aprofundiment de l'estudi d'aquelles influències.

Tractarem primerament d'alguns dels efectes que tingué l'esmentada vinculació sobre les tradicions respectives en matèria de relacions amb un poder exterior: l'Església romana. En segon lloc, procurarem situar dins l'evolució institucional corresponent un episodi de la problemàtica inherent a la multiplicitat d'estats regits per un sol monarca que es presenta precisament arran de l'adquisició del regne de Nàpols per Alfons el Magnànim. Finalment, i de manera

remissiva, esmentarem una influència, parcial però directa, de les institucions fiscals i financeres sículo-napolitanes en l'organització pròpia dels regnes cismarins.

Hem subratllat, en una altra ocasió,¹ l'interès que presenta, per a definir el perfil cultural —o, si es vol, moral, i fins i tot espiritual— dels pobles de l'Europa occidental, el coneixement de la història de les relacions entre les formacions polítiques implicades i l'Església de Roma i el seu cap. Insistim ara ací en la importància de l'estudi d'aquestes relacions per a caracteritzar adequadament aquestes formacions, no tan sols en llurs peculiaritats institucionals, sinó, sobretot i com a conseqüència implícita, en la configuració de la idea d'aquell i de la posició de l'individu i de la societat dintre o enfront seu. El tema és particularment rellevant amb referència a la Corona d'Aragó² i, per tant, convé explorar la interrelació entre les institucions heretades per aquella i les que els seus titulars trobaren en funcionament als dominis italians en el moment d'incorporar-los-hi.

Ja Pere el Gran entra en contacte, en posar els peus a Sicília, amb la peculiaritat constitucional del doble regne pel que fa a les seves relacions amb el papat. La *Monarchia sicula*, que n'era la manifestació més original, es fundava en el privilegi atorgat al comte Roger, el 5 de juliol del 1098, per Urbà II,³ i comportava, segons els reis de les diverses dinasties que se succeïren en l'heretat normanda, l'exercici per part del monarca en el regne meridional de la plena potestat en matèria eclesiàstica, i això en virtut del títol i de les facultats que, segons argumentava, aquell privilegi li conferia de llegat nat del Papa (*legatus natus*). Entre aquestes facultats figurava el dret de visita d'esglésies i monestirs, el vot decisiu en l'elecció canònica dels prelats, el dret de punir bisbes, nuncis i cardenals, la prohibició de les apel·lacions a Roma i l'exercici de la jurisdicció eclesiàstica mitjantçant un jutge permanent (*Iudex Monarchiae Siculae*). L'extraordinària amplitud d'aquests privilegis coexistia paradoxalment amb la condició de feu papal del regne, derivada de les particulars circumstàncies en què es va desenvolupar la conquesta del *Mezzogiorno* pels Hauteville: ja Ricard d'Aversa, príncep de Càpua, i Robert Giscard, duc d'Apúlia i Calàbria havien prestat homenatge el 1058 a Nicolau II per llurs dominis. La subordinació feudal a Roma, que es manifestava fins i tot en el pagament d'un tribut simbòlic, donà lloc a molts conflictes amb els papes, ja en temps de la dinastia normanda, que s'agreuaren especialment, com és prou sabut, arran de la topada amb els Hohenstaufen, i facilità als pontífexs la intervenció en la guerra del *Vespro*, posant i depasant reis, sense haver d'insistir gaire —almenys respecte del regne sicilià— en el *Constitutum Constantini* ni en llurs pretensions de jurisdicció universal més o menys extraordinària. La conflictivitat ja intrínseca en la tensió entre aquesta supeditació i els exorbitants privilegis eclesiàstics reivindicats pels monarques napolitano-sicilians augmentava amb el temps en un altre aspecte, a mesura que, d'una banda, l'Església moderna s'anà mostrant cada cop més gelosa de la

1. Víctor FERRO, *El dret públic català. Les institucions a Catalunya fins al decret de Nova Planta* (Vic, EUMO Editorial, 1987), p. 25, n. 40

2. *Ibid.*

3. Hubert JEDIN & John DOLAN, ed., *History of the Church*, vol III, *The Church in the Age of Feudalism* (Nova York, Crossroad, 1969), *passim* i esp. p. 392.

seva llibertat, i, de l'altra, arreu d'Europa l'Estat continuava la seva marxa inaturable vers la consolidació de l'autoritat civil, si no ja vers l'absolutisme.⁴ L'obtenció —o confirmació— del dret de presentació a favor dels monarques hispànics atorgada pels papes el segle XVI (Hadrià VI, el 6 de setembre del 1523; Climent VII, l'11 de gener del 1530; Pau III, el 7 de juliol del 1536) i, sobretot la configuració de l'anomenat «Reial Patronat» portaren, com és lògic, el potencial de conflictivitat al seu punt màxim en l'àmbit geogràfic que considerem. Afegim-hi un dels punts més vidriosos i mai no resolts de les relacions entre l'Església i l'estat, ço és, el dret que s'arrogaren els reis de sotmetre la promulgació i l'execució en llurs dominis de les butlles papals al requisit de *l'exequatur* o *placet*. No ens estendrem ací en el paper que representà en aquest afer, d'altra banda general, la Corona d'Aragó.⁵ N'hi ha prou de recordar l'origen probablement sicilià d'aquesta pràctica introduïda en els nostres regnes sembla que des de Martí l'Humà.⁶ Esmentarem ara només una institució que potser féu el viatge en el sentit invers, com el seu nom ho delata. Es tracta de l'anomenada a Nàpols «Pragmàtica Catalana», segons la qual es negava a la jurisdicció eclesiàstica la facultat de procedir per via de censures (excomunicació) contra els oficials reials reus de violar la llibertat o la jurisdicció eclesiàstiques sense consultar abans el rei o el seu virrei i obtenir-ne l'annuència. Aquesta limitació, plenament admesa a Catalunya, es fundava en el dret exclusiu a corregir els seus oficials que el príncep es reservava i s'aplicava quan aquests havien actuat «com a persones públiques», és a dir, en qualitat de tals, i en l'exercici de llurs funcions. La norma hauria estat introduïda a Sicília per Alfons IV el 1433 i s'estengué sens dubte a la part peninsular del regne arran de la seva conquesta pel Magnànim. Tomaso del Bene, jurista napolità del XVII, el qual, però, admet que Ferran el Catòlic obtingué el privilegi de retenir i examinar les lletres i butlles papals (abrogat diu, possiblement per la celebèrrima butlla *La cena Domini*), considera que no obsta a la llibertat dels prelats d'inhibir i censurar els jutges reials «*pragmatica quidam, vulgo dicta la Cathalana, ubi hoc ipsum Episcopis prohibetur: nam respondetur pragmaticam illam esse contra immunitatem Ecclesiasticam*».⁷

L'adquisició dels territoris italians aportava nous elements a la complexitat originària de la Corona d'Aragó. L'afegit de la Sicília estricta —recordem que durant quasi tot el segle XIV hi van regnar una branca menor del casal de Barcelona—, com ja, amb menys pes encara, el de Sardenya, en procés de «paci-

4. AA. VV., *dtv - Wörterbuch zur Geschichte* (Munic, Deutsche Taschenbuch Verlag GmbH & Co. KG, 1977³), s.v. *Monarchia Sicula*. Pius IX abolí la *M.S.* la vetlla de la consumació de la unitat italiana (1864-1867) per a evitar que els privilegis fossin reclamats pels Savoia. La llei de garanties del nou regne (1871) en sostingué, però, la vigència fins als Pactes Laterans (1929).

5. V. JEDIN & DOLAN, *op. cit.*, *passim* (tots els vols.) i AA. VV., *Historia de la Iglesia en España* (Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos, 1980), *passim*, i FERRO, *op. cit.*, ps. 293 i ss. i nn. 9 a 14.

6. Luigi GENUARDI, *La influencia del derecho español en las instituciones públicas y privadas de Sicilia*, «AHDE», 4 (1927), p. 211 i nn. 256 i 259.

7. Del BENE, *Thomas...clerici regularis S. Theologiae Professoris De Comitibus, seu Parliamentis Ac incidenter, & Corollariè de aliis moralibus materiis, praecipue de Ecclesiastica immunitate dubitationes morales* (Sió 1644), dub. IV, sect. XIX, Subs. XXXVIII, subcorll. princ XXIV, 7 i 15-16.

ficació», entre revolta i revolta, durant la major part del mateix segle, podia no representar encara, un trencament de l'equilibri de la monarquia catalano-aragonesa d'una tal importància que justificués una revisió profunda de les seves institucions polítiques, jurídiques i administratives. Però l'arrodoniment dels dominis italians amb la conquesta del regne de Nàpols (1442), sumat a les expectatives més o menys realistes que la intervenció diplomàtica i militar als Balcans podia despertar, feren que el centre de la Corona tendís a desplaçar-se cap a l'est i que, en la ment exaltada del ben anomenat Magnànim, nasqués i cresqués la idea de convertir la metròpoli partenopea en el centre d'un imperi mediterrani. Totes aquestes circumstàncies, i el simple fet de l'increment dels seus dominis portaren el rei després d'algunes provatures a la configuració d'un òrgan central mitjançant el qual pogués exercir un control unificat per damunt la multiplicitat dels seus regnes.

Certament l'empresa no mancava de precedents. Ja Pere III el Cerimoniós havia reorganitzat la cancelleria i el consell reial i, en particular, havia estructurat el 1365 l'audiència reial, com a òrgans *comuns* de la Corona d'Aragó dins els límits en què aleshores existia. Després de les reformes de Joan I (1387-1388), restaren integrats pel canceller, que ordinàriament els presidia, tres vicecancellers, un per cada un dels regnes principals, i quatre juristes per cada un d'ells, més dos per Mallorca.⁸

La unitat d'una monarquia plural, materialitzada en el seu cap, es manifestava necessàriament en l'existència d'un òrgan d'assessorament polític-militar, judicial i administratiu central que anomenarem simplement «el consell reial (indiferenciat)», compatible amb els consells propis de cada regne, al costat del rei mateix en funció particular o del seu representant local. Aquests consellers particulars eren tendencialment més institucionalitzats i solien estar més reglamentats quant a les atribucions, el procediment, la composició i les qualificacions requerides per a pertànyer-hi. En aquest sentit, el que Alfons es trobà a Nàpols, i del qual només els set oficials «col·laterals» (conestable, almirall, protonotari —que hi ocupava el primer lloc—, justicier, camerlenc, canceller i senescal) n'eren membres nats donava al rei ample camp per a l'exercici de la seva discrecionalitat en matèria d'estructuració i de nomenaments. Això el feia especialment adaptable a les noves tasques que el sobirà volgués assignar-li. El resum següent reflecteix el procés pel qual Alfons pogué anar deslligant-se de les tradicions específiques del consell napolità fins a crear, distint del del regne on volia asseure el centre del seu poder, però també del consell reial indiferenciat, un consell especial però de competència universal, en aspectes judicials, administratius i financers definits, per a tots els seus regnes.⁹

Al costat del gran consell reial indiferenciat, omnicompetent i de composició variable, s'anà precisant un *Sacrum Consilium* (esmentat amb aquest nom a partir del 1439) amb funcions judicials, administratives i financeres més clares i

8. JON ARRIETA ALBERDI, *El Consejo Supremo de la Corona de Aragón, 1494-1707* (Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1994), ps. 41, 42, 50 i 51.

9. A. J. RYDER, *The Evolution of Imperial Government in Naples under Alfonso V of Aragon*, dins J. R. HALE, J. R. L. HIGHFIELD i B. SMALLEY, *Europe in the Late Middle Ages* (Londres, Faber and Faber, 1970-1972), ps. 332 a 357, ps. 339 i 341. El resum anunciat es basa en aquest article, ps. 339 a 350.

constants, però de composició i àmbit territorial encara fluctuants.¹⁰ Fins al 1449, la composició del consell reial i la del *Sacrum Consilium* foren molt poc diferenciades. Un mateix president —primer el bisbe de València, després l'arquebisbe de Nàpols— actuava en ambdós òrgans i tots els membres del consell reial napolità, compresos els oficials col·laterals, tenien dret a seure en el *Sacrum Consilium*. En la pràctica, rarament hi assistien més de set consellers —el president, un secretari, un cavaller de no gaire categoria i quatre advocats reials (no sempre els mateixos).¹¹ La direcció dels procediments i el repartiment dels assumptes entre els lletrats requeia, a partir del 1443, en el vicecanceller, ofici importat dels regnes hispànics on havia estat reglamentat el 1409.¹² El primer titular, sicilià, no pogué estendre la seva jurisdicció a aquells regnes per no ésser-ne natural, però l'oportuna coincidència de la seva mort amb la del seu homòleg cismarí, l'aragonès Juan de Funes (1451), permeté designar per a ambdós oficis el català Valentí Claver.¹³ D'aquesta manera s'obrí la porta a la constitució d'un òrgan comú a tots els territoris de la Corona.

Un testimoni contemporani¹⁴ dona la següent integració del «consell reial» l'any 1444. El presidia Alfons Borja, bisbe de València i futur papa Calixt III, el qual reunia l'ofici de viceprotonotari a Nàpols i la seva condició de prelat i jurista, tal i com exigien les Ordinacions Palatines de Pere III per a regir l'ofici de canceller. Hi havia, a més, el bisbe d'Isèrnia, Eiximèn Roís de Corella, comte de Cocentaina, portaveu de governador al regne de València i majordom del rei, Giovanni di Vintimiglia, marquès de Gerace i militar destacat, i un parell d'altres nobles napolitans. L'integraven també oficials financers i jurídics; entre els primers destacava Guillem de Vic, mestre racional de València, i, entre els segons, Ponç de Santa Creu, doctor en decrets. L'administració napolitana era representada pel president de la *Sommaria* (cambra dels comptes) i el regent de la *Vicaria* (tribunal suprem). Hi assistien, finalment, els set col·laterals.¹⁵ Podem considerar que aquesta llarga, però incompleta, enumeració correspon a un consell reial indiferenciat, del qual, per selecció, s'extreien els membres de la incipient *Sacrum Consilium*.

L'absència d'Alfons, per raons bèl·liques, els anys 1446-1448, provocà un profund desgavell en aquesta organització encara poc madura. Cal tenir present que el consell reial, pròpiament dit, per definició, seguia —no sabem amb quina composició— el rei en campanya. L'administració ordinària recaigué a Nàpols en els tres governadors assignats pel rei com a assessors del lloctinent i príncep hereu, el bastard Ferrante: el comte de Cocentaina, el tresorer general Mateu Pujades i el secretari Joan Olzina. Alfons tractà de resoldre com pogué la situació retornant en part a la tradició angevina del consell particular napolità.¹⁶

Tornat el rei a Nàpols pel novembre del 1448, repregué el seu funcionament tradicional el consell reial indiferenciat, sembla que en dues versions, una

10. RYDER, *op. cit.*, p. 345.

11. RYDER, *op. cit.*, ps. 346 s.

12. RYDER, *op. cit.*, p. 347; FERRO, *op. cit.*, *passim* i esp. p. 340.

13. RYDER, *op. cit.*, p. 347.

14. *Ibid.*, p. 339.

15. *Ibid.*, ps. 339 a 342.

16. *Ibid.*, ps. 342 a 344 i 347.

de més multitudinària i solemne i una de més restringida, dedicada principalment als afers judicials i administratius, amb una composició ocasional.¹⁷

Més interessant per a nosaltres és la reorganització i la institucionalització del *Sacrum Consilium*, ordenada pel rei el 13 d'agost de 1449. El renovat òrgan mantenia una vaga relació amb el consell reial (napolità), salvant les «prerrogatives i preeminència» de l'arquebisbe de Nàpols i del protonotari del regne quan els escaigués d'assistir-hi. Però els barons i els oficials col·laterals en foren exclosos. El composaven tres juristes napolitans, dos de catalans i el vicecanceller sicilià (recordem que al cap de dos anys el càrrec escaigué a un únic titular per a tots els regnes). En absència de l'arquebisbe de Nàpols, el presidia el vicecanceller. La competència del *Sacrum Consilium* s'estenia a tots els dominis del monarca. Aquest hagué de cedir en part el 1450 a les pressions de la noblesa napolitana, admetent l'addició de sis magnats (cap d'ells, però, col·lateral) per a aconsellar sobre afers del regne i dels altres dominis (no creiem que també hi afegís després consellers dels altres regnes). Per contra no repectà la promesa de donar la presidència al protonotari napolità, ans nomenà el 1451 a aquest efecte (tant per al consell general com per al *Sacrum Consilium*) el canceller d'Aragó, Arnau Roger de Pallars, bisbe d'Urgell. Amb aquests actes, Alfons posava en clar, malgrat les aparents concessions forçades per les circumstàncies, que l'òrgan nou o renovat no era sotmès a la legislació napolitana, ans es basava en la seva regalia i era competent en tots els seus regnes.¹⁸

La successió material del *Sacrum Consilium*, més que en l'adopció del nom per a diversos òrgans a la mort d'Alfons IV,¹⁹ es féu realitat uns quants anys després amb la creació del Consell d'Aragó, el qual, cal no oblidar-ho, fou competent també en els dominis italians fins el 1554-1559.²⁰

No entrarem en el tema de la interacció institucional entre els *proreges* napolitans i sicilians i els *locumtenentes generales* catalano-aragonesos en matèria de representació local de l'autoritat règia, un altre gran problema del regiment de les monarquies compostes i dels imperis.²¹ Subratllem, però, en l'aspecte que ens ocupa, el paper que escaigué als contactes institucionals entre una i altra ribera de la Mediterrània occidental en la solució històrica del problema del control de la gestió financera de l'Estat, present ja en els unitaris, però altrament seriós en els compostos, per la contradicció entre les estructures i les reglamentacions de les parts i la necessitat, insistentment recordada per la guerra, de coordinar el tot. Els antecedents catalans i sicilians i el significat de la importació —parcial— del *magister rationalis* als regnes hispànics de la Corona han estat ja competentment tractats.²²

17. *Ibid.*, p. 344.

18. *Ibid.*, ps. 348 a 350.

19. *Ibid.*, p. 350.

20. FERRO, *op. cit.*, ps. 23 i 44 a 46. ARRIETA, *op. cit.*, ps. 140-151.

21. RYDER, *op. cit.*, ps. 335 a 339.

22. Tomàs de MONTAGUT I ESTRAGUÉS, *El Mestre Racional a la Corona d'Aragó (1283-1419)*, vol. I, *Estudi*, «Textos i Documents», 13 (Barcelona, Fundació Noguera, 1978), ps. 57 a 93. Vegeu també RYDER, *op. cit.*, ps. 350 a 357.